

ТАЇНСТВО ПОКАЯННЯ В ТРАДИЦІЇ ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДРУКОВАНИХ ТРЕБНИКІВ XVI СТОЛІТТЯ

Обряд сакраментальної сповіді в його історичній перспективі можна вважати одним із найваріативніших серед усіх літургійних обрядів, а також найменш вивченим серед чинів Святих Таїнств. У статті проаналізовано початки розвитку й особливості чину Таїнства Покаяння в перших друкованих кириличних требниках, зокрема на прикладі п'ятьох південнослов'янських видань XVI ст., котрі, безсумнівно, мали значний вплив на розвиток і становлення обряду Таїнства Покаяння у друкованій літургійній традиції Київської Церкви. Більшість цих стародруків – бібліографічні раритети, і хоч вони досить добре вивчені книгознавцями, їхній зміст залишається маловідомим із богословської перспективи.

Ключові слова: Таїнство Покаяння, сповідь, покута, прощення гріхів, літургійний чин, требник.

Вступ

Фокусом наукового інтересу цієї статті є літургійний обряд Таїнства Покаяння у друкованих кириличних требниках XVI ст. Вивчення цього джерельного матеріалу поглибить розуміння основних тенденцій становлення й розвитку чину Сповіді в подальших літургійних виданнях київської традиції XVII ст. Подібні дослідження є досить рідкісними. Серед них слід згадати фундаментальну працю (в трьох томах) ученого кінця XIX ст. Олександра Алмазова, присвячену розвитку Таїнства Покаяння¹. Однак особливості південнослов'янської традиції в ній представлено лише оглядово, а до того ж, учений не мав доступу до всіх требників того періоду.

¹ А. Алмазов. *Тайная исповедь въ Православной восточной Церкви: Опытъ внѣшней исторіи*, т. 1-3. Одесса 1894 (репринт: Москва 1995).

Неможливо обійти увагою і дослідження Мігеля Арранца щодо історичного розвитку Святих Таїнств², проте і цей учений не має окремих праць, присвячених друкованій південнослов'янській традиції.

У цій статті вперше представлено цілісний огляд і текстуальний та порівняльний аналіз літургійних чинів Таїнства Покаяння на основі всіх друкованих кириличних требників XVI ст. Для кращого сприйняття читачем матеріалу представлено також зміст молитов. Треба зауважити, що при аналізі літургійних обрядів Сповіді в цих требниках я звертатиму увагу лише на вагомій відмінності між ними, щоб уникнути перевантаження тексту дрібними й несуттєвими деталями.

1. Короткий огляд джерел

Уперше кириличний *требник*, чи *молитовник*,³ видав у 1495 р. єромонах Макарій у цетінській друкарні Джураджа Черноєвича, володаря князівства Зети (сучасна Чорногорія)⁴. Цетінський требник надруковано форматом 4° двома фарбами, чорною і червоною. За даними сучасного російського книгознавця Євгенія Неміровського, усі відомі тепер науці примірники цього требника є пошкодженими й неповними. Вчений також стверджує, що ця книга, ймовірно, була перевидана 1540 р. у Венеції⁵ (це видання розглянемо нижче). В усіх відомих примірниках Цетінського требника немає ні чину Таїнства Покаяння, ні чинів інших Таїнств, за винятком чинів поставлення у священничий стан⁶. Однак, за аналогією з Венеційським требником 1540 р., Неміровський вважає, що Цетінський требник також мав би розпочинатись

² М. Арранц. *Избранные сочинения по литургике*, т. 1-4. Рим – Москва 2003; т. 5. Рим – Москва 2006.

³ Перші кириличні друковані требники називали молитовниками, що є дослівним перекладом грецької назви «Εὐχολόγιον». Згодом у слов'янському світі за літургійними книгами цього типу закріпилися назви «требник» чи «потребник». На противагу грецькому евхологіону, слов'янський требник складається з літургійних чинів та молитов, звершуваних на різноманітні духовні потреби вірних, включно з обрядами Святих Таїнств, похоронних богослужінь, різних благословень. Однак чини Божественних Літургій, богослужінь добового кола не входять до складу слов'янських требників.

⁴ Датування південнослов'янських видань наводжу за: Е. Немировский. *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491–2000: Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, т. 1: 1491–1550. Москва 2009.

⁵ Е. Немировский. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*, т. 2.2. Москва 2005, с. 462-475; Е. Nemirovskij. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrilischer Schrift*, т. 1: *Inkunabeln*. Baden-Baden 1996, с. 245-251.

⁶ Див. детальний опис змісту требника в: Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 1, с. 245-251; Немировский. *История*, т. 2.2, с. 462-475. Більше про цетінську друкарню див.: Е. Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 1, с. 30-42; Е. Немировский. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*, т. 2.1. Москва 2005, с. 436-451; його ж. *Славянские издания*, т. 1, с. 57-70; більше про требник, виданий у Цетіне 1495 р., див.: Немировский. *История*,

обрядом сакраментальної сповіді⁷. Ця літургійна книга була фототипічно перевидана в 1993 р.⁸ Копія Цетінського требника доступна також на електронному ресурсі Російської державної бібліотеки⁹.

Наступним кириличним требником стало видання еромонаха Теодора Любавича, здійснене 21 жовтня 1523 р. в Горажде¹⁰ (сучасна Боснія та Герцоговина) у друкарні, заснованій його батьком Божидаром Любавичем (Горажданином). Книга також двоколірна, формату 4°, з мінімальною кількістю прикрас, має лише дві заставки, складається із 296 нумерованих аркушів. Чин Таїнства Покаяння розміщено на арк. [24v]-[32r], поміж подружніми і похоронними (для мирян) богослужіннями. У 2008 р. Катарина Мано-Зісі підготувала фототипічне перевидання требника в межах наукового проекту з перевидання друків гораждівської друкарні (1519–1523 pp.)¹¹.

Третім друкованим кириличним требником¹² стало видання періоду другої друкарні Божидара Вуковича (1536–1540) у Венеції бл. 1540 р. Книга має невелику кількість прикрас (29 заставок і 184 ініціали), надрукована форматом 4° у два кольори, чорним і червоним, складається із 280 нумерованих аркушів. Євгеній Неміровський вважає, що процес друкування цього требника не було завершено і що це «єдине видання другої друкарні Божидара Вуковича, у котрому немає ні передмови, ні післямови»¹³. На протигагу іншим друкованим требникам першої половини XVI ст., у Венеційському (бл. 1540 р.) чин Таїнства Покаяння є початковим обрядом, що відкриває цю книгу, і розміщений на аркушах [1r]-[9r]. За ним іде монаший

т. 2.2, с. 439-482; Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 1, с. 41-42; розширений список бібліографії див.: Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 248-252.

⁷ Немировский. *История*, т. 2.2, с. 462.

⁸ *Molitvenik Đurđa Crnojevića: 1495/96* / ред. D. Martinović. Podgorica – Cetinje 1993 (= Cetinje, 1495).

⁹ Див.: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004110491#?page=1> (дата звернення: 4.07.2019).

¹⁰ [Молитвенник або требник]. Горажде 1523 (надалі – *Goražde 1523*).

¹¹ *Molitvenik, 1523 (Trebnik)* / ред. K. Mano-Zisi. Belgrad – East Sarajevo 2008 (= *Goražde, 1523*). Більше про гораждівську друкарню і требник 1523 р. див.: D. Varać. *Goraždanska štamparija 1519–1523*. Belgrad – East Sarajevo 2008; Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 112-122; E. Nemirovskij. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, т. 4: *Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig; die erste Druckerei von Božidar Vukovic in Venedig*. Baden-Baden 2001, с. 73-101 (нім.) і 165-191 (рос.); детальний опис змісту требника див.: Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 4, с. 377-384; розширений список бібліографії див.: Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 457-458. Він же опублікував колофон требника в: Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 4, с. 384.

¹² **Молитѣньникъ**. Венеція бл. 1540 (надалі – *Venice 1540*).

¹³ E. Nemirovskij. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, т. 6: *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*. Baden-Baden 2003, с. 10; Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 145. Тут і далі, якщо не вказано інше, переклад мій.

чин на одягання ряси¹⁴. Варто зауважити, що Божидар Вукович – слов'янин, уродженець Подгоріци (сучасна Чорногорія), хоч і був членом грецького православного братства у Венеції та навіть певний час очолював його, усі свої книги (принаймні сім різних титулів) друкував виключно кирилицею¹⁵.

Учетверте кириличний требник видав 1545 р. друкар Мойсей у Тирговіште, Валахія (сучасна Румунія), у друкарні Дмитрія Любавича, внука Божидара Любавича¹⁶. Книга також була надрукована *in quatro* двоколірним друком і складалася з 289 нумерованих аркушів, декорованих трьома заставками та трьома ініціалами. Чин Таїнства Покаяння розміщений між обрядами Таїнства Подружжя і похоронними богослужіннями для мирян. Я користувався електронною копією требника, викладеною на електронному ресурсі Румунської національної бібліотеки (CR-XVI-II-4)¹⁷. Примірник, з якого зроблено копію, пошкоджений і неповний. У чині сакраментальної сповіді, що міститься на аркушах [8r]-[12r] (бібліотечна нумерація), три початкові сторінки обряду є втраченими. Текст богослужіння розпочинається лише з молитви «Гї ііє мої, іїже прїбокомь твоїм надданїемь». Також бракує двох аркушів у середині тексту, зокрема між аркушами [9v] і [10r]. Чин Покаяння у Тирговіштському требнику (зміст, розміщення тексту на аркуші) дуже подібний до того, що є в Гораждівському. Правдоподібно, Тирговіштський 1545 р. є перевиданням Гораждівського требника 1523 р.¹⁸

¹⁴ Для роботи над статтею я використовував головно примірник требника з фонду Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (СДК 956, № 911). Оскільки він зберігся частково (зокрема бракує першого аркуша), я звертався до репродукції цього аркуша, опублікованої Немировським (на жаль, лише *recto*: Е. Немировский. *Книги кирилловской печати, 1491–1550: Каталог*. Москва 2009). Цифрова копія *Venice 1540* доступна на електронному ресурсі Російської державної бібліотеки: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004090444#?page=1> (дата звернення: 6.07.2019).

¹⁵ Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 137, 139. Більше про Божидара Вуковича та його друкарню див.: Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 97-112 (1-й період), 136-150 (2-й період); Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 4, с. 7-71 (про 1-й період, нім.), 103-165 (рос.); т. 6, с. 7-78 (про 2-й період, нім.), с. 81-149 (рос.); А. Турилов. Вуковичи // *Православная энциклопедия* 10 (2005) 21-22. Детальніше про *Venice 1540* див.: Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 6, с. 133-141; Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 145-146; його ж. *Книги: 1491-1550*, с. 196-197, № 43; детальний опис змісту требника див.: Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 6, с. 387-392; розширений список літератури див.: Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 507-512.

¹⁶ М^тва. Targoviste 1545 (надалі – *Tãrgoviște 1545*).

¹⁷ http://digitool.bibnat.ro/R/MRBCDNFTVYX88INEA6P6KPF7SQVNI754N2N437AAC8CDPUMY8E-01700?func=results-jump-full&set_entry=000001&set_number=000116&base=GEN01 (дата звернення: 8.07.2019); також: https://archive.org/details/bibnat_Molitenic_Targoviste_1545_ (дата звернення: 8.07.2019).

¹⁸ Більше про *Tãrgoviște 1545* та друкарню Дмитрія Любавича див.: Nemirovskij. *Славянские издания*, т. 1, с. 165-168; А. Т. Erich. Dimitrie Liubavici and the printing art of Tãrgoviște // *Journal of Romanian Literary Studies* 5 (2014) 361-365. Розширений список літератури див.: Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 517; перевиданий колофон требника див.: Там само.

Наступне видання молитовника, чи требника, вийшло 1546 р.¹⁹ в монастирській друкарні в Мілешеві (сучасна Сербія) завдяки старанням друкарів Дам'яна й Мілана, за ігумена Даниїла. Книга налічує 364 нумерованих аркуші, з яких три останні залишені чистими. Видання є двоколірним, формату 4°, з невеликою кількістю прикрас, включно з ініціалами та п'ятьма заставками. За змістом Мілешевський требник подібний до Гораждівського 1523 р. Чин сповіді є на аркушах [28r]-[37r], поміж чинами Таїнства Подружжя і похоронними богослужіннями для мирян²⁰.

Останнім кириличним требником, виданим у XVI ст., є публікація Якова Крайкова у друкарні Єроніма (чи Єроліма) Загуровича у Венеції 1570 р.²¹ Книга складається із 282 нумерованих аркушів, надрукована *in quatro* двома кольорами (чорним і червоним), прикрашена заставками, ініціалами та двома гравюрами. Подібно до *Venice 1540*, у Венеційському требнику 1570 р. чин Таїнства Покаяння також розміщений на аркушах 1r-9r та є першим обрядом, що розпочинає цей требник; після нього подано монаший чин на одягання ряси. Російська дослідниця Олександра Гусева вважає цей требник перевиданням *Venice 1540*²². Ймовірно, що в цьому судженні вона зважала лише на зовнішні характеристики книги – наприклад, розміщення тексту на аркуші. Натомість аналіз тексту чину Таїнства Покаяння однозначно свідчить, що *Venice 1570* не є звичайним передруком *Venice 1540*. Це його переглянута версія, зі внесенням відповідних коректив, включно з іншими мовними версіями тих самих молитов і рубрик²³.

¹⁹ [Молитвеник або требник]. Мілешева 1546 (надалі – *Mileševa 1546*).

²⁰ Більше про мілешевську друкарню див.: E. Nemirowskij. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, т. 7: *Die Klosterdruckereien in Rujno und Gračanica. Die erste Druckerei im Kloster Mileševa*. Baden-Baden 2007, с. 51-84 (нім.), 126-156 (рос.); Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 159-165. Детальніше про Мілешевський требник 1546 р. див.: D. Grbić, K. Minčić-Obradović, K. Škorić. *Ćirilicom štampane knjige 15–17 veka Biblioteke Matice Srpske*. Novi Sad 1994, с. 65-67; Nemirowskij. *Gesamtkatalog*, т. 7, с. 73–84 (нім.), 146-155 (рос.); Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 164-165; *Старопечатные издания кирилловского шрифта XV – первая половина XVI ст.: Каталог коллекции* / ред. В. Райко. Одесса 1998, с. 32-33, 97-100; детальний опис змісту требника див.: Nemirowskij. *Gesamtkatalog*, т. 7, с. 249-262; розширений список бібліографії див.: Немировский. *Славянские издания*, т. 1, с. 519-521. Електронна копія примірника *Mileševa 1546* доступна на електронному ресурсі Бібліотеки Матиці сербської: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2766&m=2#page/1/mode/2up> (дата звернення: 6.07.2019). Немировський опублікував післямову требника: Nemirowskij. *Gesamtkatalog*, т. 7, с. 261-262.

²¹ **Молитвеник**. Венеція 1570 (надалі – *Venice 1570*).

²² А. Гусева. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог, т. 1. Москва 2003, с. 416.

²³ Див. також: В. Лукьяненко. *Издания кириллической печати XV–XVII вв. (1491–1600): Каталог книг из собрания ГПБ*. Санкт-Петербург 1993, с. 136. Більше про друкарню Загуровича і требник 1570 р. див.: Гусева. *Сводный каталог*, с. 416-418, № 50; Немировский. *Славянские*

2. Чин Таїнства Покаяння у требниках XVI ст.: порівняльний аналіз

Обряд Таїнства Покаяння умовно можна поділити на чотири частини: початкові церемонії, передісповідна та післяісповідна частини і додаткові молитви.

Чин сповіді²⁴ у требниках розпочинається з опису постави каянника²⁵, його зустрічі зі сповідником та місця, в якому звершується це таїнство. Відповідно до початкової рубрики, грішник повинен заходити до храму «зі страхом і смиренням і зігнутими руками»²⁶, що можна вважати зовнішнім виявом його внутрішнього розкаяння. Зайшовши досередини, каянник на веління служителя: «Поклонися перед Богом, до Котрого ти прийшов»²⁷, – робить три поклони «перед святим вівтарем»²⁸, повторюючи за священником:

издания, т. 2.1, с. 24-25; Е. Немировский. Книги кирилловской печати, 1551-1600: Каталог. Москва 2009, с. 77-79, № 78; Л. Сазонова. Книги кириллической печати во второй половине XVI века между Римом и Москвой // Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог, т. 2 / ред. А. Гусева. Москва 2003, с. 1246; опис змісту требника див.: Гусева. Сводный каталог, с. 416-417. У цій роботі я використовував головню екземпляр требника, що зберігається в Бібліотеці Матіці сербської (RSr II 10a1), а також звертався до примірників із Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (СДК 966 № 921) та Музею Сербської Православної Церкви.

²⁴ «УИПУЪ исповѣданіи» [Goražde 1523, [24v]]; «УИПЪ исповѣданіи» [Mileševa 1546, [28r]]; «УИПЪ БЫВАЕМОЙ исповѣданіи» [Venice 1540, [1r]]; «ПОСЛЕДОВАНИЮ исповѣданіи» [Venice 1570, [1r]]. У квадратних дужках подаю інформацію, котрої безпосередньо в оригінальних виданнях нема, зокрема нумерацію аркушів та назву книги. Щоб читач мав змогу відчутти дух мови літургійних текстів, роблю багато цитувань церковнослов'янською. Слова під титлом не розшифровую, якомога наближуючи читача до оригінального тексту.

²⁵ Цікавими є термінологічні нюанси. На означення каянника в текстах вживаються різні терміни: «хѡтѣи исповѣдатиси» [Goražde 1523, [24v]], «Хотѣи исповѣдатиси» [Venice 1540, [1r]], «хѡтѣи исповѣдатиси» [Mileševa 1546, [28r]], «хотѣи исповѣдатиси» [Venice 1570, [1r]]; «хѡтѣи клѣтити» [Goražde 1523, [25r]], («хѡтѣи кланѣтити», написано у Mileševa 1546 е, схоже, помилкою, має бути «хѡтѣи клѣтити» [Mileševa 1546, [28v]]); «исповѣдавшица» [Goražde 1523, [26r]], «исповѣдавшица» [Targovište 1545, [8r]], «исповѣдавшица» [Mileševa 1546, [30r]], «исповѣдавшицаго» [Venice 1540, [2v]]; «исповѣдникъ» та «исповѣдникъ» [Goražde 1523, [27v] та [31r]], [Targovište 1545, [9v] та [11r]], [Mileševa 1546, [32r] та [35r]], [Venice 1540, [7v]-[8r] та [4v]], лише «исповѣдникъ» [Venice 1570, [2v]]; «чѣда исповѣдавшии» [Goražde 1523, [26v]], «чѣда исповѣдавшии» [Targovište 1545, [8v]], «чѣда исповѣдавшии» [Mileševa 1546, [30v]], «чѣда исповѣдавшии» [Venice 1540, [3v]], «чѣда исповѣдавшиихъ» [Venice 1570, [3v]].

²⁶ «сѣтрахома ѿмѣрениѣма ѿсѣвѣнама рѡукама» [Goražde 1523, [24v]]; «Сѣтрахома ѿ ѿмѣрѣніѣма ѿсѣвѣнама рѡукама» [Mileševa 1546, [28v]]; «сѣтрахома ѿмѣрениѣма ѿсѣвѣнама рѡукама» [Venice 1540, [1r]]; «сѣтрахома ѿ ѿмѣрениѣма ѿсѣвѣнама рѡукама» [Venice 1570, [1r]].

²⁷ «поклонѣи къбѡу ѿ кнѣмѡужѣ прикѣгнуоу кси» [Goražde 1523, [24v]]; «поклонѣи къбѡу ѿ кнѣмѡужѣ прикѣгнуоу кси» [Mileševa 1546, [28v]]; «поклонѣи къбѡу кнѣмѡужѣ прикѣгнуоу кси» [Venice 1540, [1r]]; «поклонѣи къбѡу кнѣмѡужѣ прикѣгнуоу кси» [Venice 1570, [1r]].

²⁸ «прѣстѣиѣма ѡлтарѣма» [Goražde 1523, [24v]]; «прѣстѣиѣма ѡлтарѣма» [Mileševa 1546, [28v]]; «прѣстѣиѣма ѡлтарѣма» [Venice 1540, [1r]]; «прѣстѣиѣма ѡлтарѣма» [Venice 1570, [1r]]. Термін «олтарь»

«Господи, согрішив перед Тобою, помилуй мене»²⁹. Опісля сповідник приготує місце для сповіді, тобто ставить аналой перед святилищем³⁰, кладе на аналой Євангеліє і хрест; каянник, підійшовши, кладе голову й руки на Євангеліє. Він залишається в такій позиції аж до моменту розпитування.

Далі священник починає рецитувати початок звичайний: «Благословен Бог наш», трисвяте, «Пресвятая Троице», «Отче наш» та 12-кратне «Господи, помилуй». Окрім звичайного початку, до передісповідної частини обряду належать чотири псалми та три молитви, котрі виголошує служитель. Зокрема, це Пс 50 і Пс 4, відтак молитва «Господи, Боже спасіння нашого»³¹, тоді Пс 6 і молитва «Владико, Господи Боже, що призиваєш праведників до святості»³², а на завершення – Пс 12³³ та молитва «Господи, Спасе мій, що пророком Твоїм Натаном»³⁴.

чи «олтарь» і в церковнослов'янській, і в українській мові може означати як «престол», так і «святилище». Проте вжитий тут прикметник «святий» конкретизує, що в цьому випадку йдеться власне про «престол». Однак із погляду церковної архітектури ці два поняття, що є вкрай пов'язаними, можуть не до кінця розрізнятися, тобто каянник, який є поза святилищем, робить три поклони перед престолом, що стоїть у святилищі. До того ж, каянник відгороджений від святилища іконостасом.

²⁹ «гї сьгрѣшнхѣ помилуйми» [Goražde 1523, [24v]]; «гї сьгрѣшнхѣ помилуйми» [Mileševa 1546, [28v]]. У венеційських друках є невеликі відмінності: «Господи, согрішив – помилуй мене»: «гї сьгрѣшнхѣ помилуйми» [Venice 1540, [1r]], «гї сьгрѣшнхѣ помилуйми» [Venice 1570, [1r]]. Відповідно до Venice 1570, це визнання власної грішності та прохання про помилування каянник повинен декларувати сам, а не повторювати його за священником. Окрім того, зауважено, що це звичайна практика [Venice 1570, [1r]].

³⁰ «прѣдъ олтаремъ» [Goražde 1523, [25r]]; «прѣдъ олтаремъ» [Mileševa 1546, [28v]]; «прѣдъ олтаремъ» [Venice 1570, [1v]]. У цьому випадку прикметника «святий» у літургійному тексті не було вжито, тому для означення терміна «олтарь» я використав термін «святилище».

³¹ «Гї вѣже спїніа ншиго» [Goražde 1523, [25r]]; «Гї вѣже спїніа ншиго» [Mileševa 1546, [28v]]; «Гї спїніа ншиго» [Venice 1570, [1v]-[2r]]. Усі требники вказують, що цю молитву слід промовляти голосно. Відповідно до класифікації Мігеля Арранца, вона належить до групи «[K1]: священничі молитви над тими, хто перебуває у покаянні», зокрема [K1:3a] (М. Арранц. *Избранные сочинения по литургии*, т. 2: *Таинства Византийской Традиции*. Рим – Москва 2003, с. 38, 93, 101).

³² «Влко гї вѣже призиває правѣдники въ стїноу» [Goražde 1523, [25v]]; «Влко гї вѣже призиває правѣдники въ стїноу» [Mileševa 1546, [29r]]; «Влко [гї] бє призиває правѣдники въ стїни» [Venice 1540, [2r]]; «Влко гї бє призиває правѣдники въ стїни» [Venice 1570, [2r]]. Відповідно до венеційських требників, цю молитву слід виголошувати голосно. За класифікацією Арранца, вона також належить до групи [K1], зокрема [K1:4] (Арранц. *Таинства*, с. 38, 93, 101-102).

³³ У Venice 1570 цього псалма немає. Молитва «Господи, Спасе мій, що пророком Твоїм Натаном» іде відразу після молитви «Владико, Господи Боже, що призиваєш праведників до святості», без будь-якого рубрикального уточнення.

³⁴ «Гї спїє мої, йже прѣокомъ твоїмъ надъ,аншмъ» [Goražde 1523, [26r]]; «Гї спїє мої, йже прѣокомъ твоїмъ надъ,аншмъ» [Targovište 1545, [8r]]; «Гї спїє мої, йже прѣокомъ твоїмъ надъ,аншмъ» [Mileševa 1546, [29v]]; «Гї спїє мої • йже прѣокомъ твоїмъ надъ,аншмъ» [Venice 1540, [2v]]; «Гї спїє мої • йже прѣокомъ твоїмъ надъ,аншмъ» [Venice 1570, [2v]]. За класифікацією Арранца, ця молитва також належить до групи [K1], зокрема [K1:1b] (Арранц. *Таинства*, с. 38, 93, 102).

У першій молитві священнослужитель, звертаючись до Бога, пригадує насамперед про Його милосердя та діяння для спасіння людства, зокрема про Воплочення та бажання Бога, щоб грішник навернувся, а не загинув. Тому сповідник й просить подати грішнику умиртвлення покаанням³⁵, прощення всіх вільних і невільних провин та, як наслідок, з'єднання з Церквою. На думку Мігеля Арранца, у цій молитві вказується на якусь покаянну практику, «шлях навернення», що тривав протягом певного часу, тому в ній є прохання про її початок та успішне завершення³⁶. Вчений також стверджує, що «[ця] молитва, найімовірніше периферійного походження, внесена в Південній Італії у чин Сповіді, трапляється в деяких рукописах поза будь-яким послідуванням»³⁷.

У другій молитві сповідник молить Бога, який бажає зростання у святості для праведних людей і навернення грішників, прийняти «покаяння й ісповідання»³⁸ каятника; простити йому всі його дотеперішні гріхи та охоронити від майбутніх, зокрема гріхів плоті; утвердити в доброму через просвічення й очищення совісті та виконання заповідей; дати каятникові причаститися Святих Тайн. Наслідком такої переміни життя від злого до праведного для пенітента має стати успадкування Небесного Царства.

Арранц вважає, що ця молитва описує завершальний етап древньої чотириетапної покаянної практики: спершу каятник стояв поза межами храму, потім міг зайти досередини, але виходив разом з оглашеними, опісля міг залишатись у храмі протягом усієї Божественної Літургії на колінах, а відтак – і стоячи. Покаянний період завершувався прийняттям Євхаристії³⁹.

У третій, останній молитві цієї групи служитель насамперед апелює до Божого милосердя, пригадуючи два яскраві приклади покаання у Старому

³⁵ «ѡмѣщѣніѣ поклѣніѣмъ» [Goražde 1523, [25r]]; «ѡмѣщѣніѣ поклѣніѣмъ» [Mileševa 1546, [29r]]. У Venice 1570 ця молитва є, однак фрагмент із цим висловом утрачений через пошкодження книги в тому місці. Вислів не є легким для розуміння. У грецькому тексті в цьому місці вжито інший вислів: «παράσχοι αὐτοῖς τόποι (τόποι) καὶ καρπὸν μετανοίας» (цит. за: Арранц. *Таинства*, с. 54). За грецьким текстом ідуть і деякі пізніші требники. Наприклад, в Острозькому требнику 1606 р. зазначено: «дѣлѣ мѣсто ѡ время истиннаго поклѣніѣ» (Шолайтовникъ ѡмѣла въ себѣ цѣковнаѣ послѣдованіѣ. ѡстѣмъхъ ѡплѣ прѣжѣ. потожѣ ѡстѣмъхъ ѡнѣго нѣснмъхъ ѡцѣ, въ разлічнмъхъ временіѣхъ прѣдлннмъ. (Острог 1606, 22 [4r] (нумерація по сигнатурах)). Пор.: R. Nahtigal. *Euchologium Sinaiticum: Starocerkvenoslovanski Glagolski Spomenik*, т. 1: *Tekst s komentarjem s prilogo posnetka prvega lista odlomka Sinajskega Službenika*. Ljubljana 1941, с. 218.

³⁶ Арранц. *Таинства*, с. 54.

³⁷ Там само.

³⁸ Goražde 1523, [25v]; Mileševa 1546, [29r]; Venice 1540, [2r]; Venice 1570, [2r] (сполучника «і» між словами «покаяння» та «ісповідання» тут нема).

³⁹ Арранц. *Таинства*, с. 56.

Завіті – прощення гріхів двом царям, Давиду та Манасії, які розкаялись у вчиненому. З цього випливає священниче прохання прийняти так само й пенітента і простити його гріхи, як було прощено тих двох царів. Мало того, сповідник пригадує Богові, що Він сам наказав прощати гріхи багатократно, «до 70 разів по 7»⁴⁰, і що Він сам є Богом розкаяних грішників.

На думку Арранца, в давнину саме з цієї молитви починалося виконання публічної покаючої практики, яка була тривалою. Перебуваючи в покаючій, каянник не мав права брати участь у спільній молитві вірних і приймати Святе Причастя⁴¹. Слід зауважити, що в цій молитві відбувається зміна її адресата. Спершу вона спрямована до Бога Отця, що є звичною практикою давніх молитов. Проте в другій половині молитви, після посилання на Євангеліє, вона спрямовується до Ісуса Христа. Таку зміну можна вважати пізнішим додатком до первісної молитви⁴².

Дослідник розрізняє дві основні редакції цієї молитви. Опираючись на письмові джерела, він датує обидві редакції, відповідно, VIII та XI ст. Найдавнішу й найпростішу редакцію цієї молитви можна знайти як у грецькому, так і в слов'янському найдревніших евхологіонах, зокрема Евхологіоні Барберіні 366 (*Codex Barbarianus graecus 366*, південноіталійський грецький рукопис VIII ст.) та Синайському евхологіоні (*Euchologium Sinaiticum*, глаголичний рукопис XI ст.)⁴³. Та все ж правильніше буде вважати, що Арранц каже тут не про час виникнення самої молитви, а про найдавнішу

⁴⁰ «до • ѿ • єдмѡрїцїѣ» [Goražde 1523, [26r]]; «до • ѿ • єдмѡрїцїѣ» [Targovište 1545, [8r]]; «до ѿ єдмѡрїцїѣ» [Mileševa 1546, [30r]]; «рѡ, ѿ • єдмѡрїцїѣ» [Venice 1540, [2v]]; «до • ѿ • єдмѡрїцїѣ» [Venice 1570, [2v]].

⁴¹ M. Arranz. Les prières pénitentielles de la tradition byzantine // *Orientalia Christiana Periodica* 57 (1991) 94-97; Арранц. *Таинства*, с. 43.

⁴² М. Арранц. *Избранные сочинения по литургике*, т. 3: *Евхологий Константинополя в начале XI века и Песенное последование по требнику митрополита Киприана*. Рим – Москва 2003, с. 44.

⁴³ Arranz. Les prières pénitentielles, с. 94-98; Арранц. *Таинства*, с. 42-44. Більше про цю молитву див. також: Алмазов. *Тайная исповѣдь*, т. 2, с. 174-177; Н. Scerri. Piste per una teologia del sacramento della penitenza in due preghiere penitenziali dell'Eucologio Patriarcale Costantinopolitano (secoli VIII, XI) // *Nicolaus* 27:1-2 (2000) 425-438; А. Пентковский. Покающая дисциплина христианской Церкви в конце I тысячелетия // *Журнал Московской Патриархии* 10 (2002) 66-67. Алмазов (*Тайная исповѣдь*, т. 2, с. 174) та Арранц (*Таинства*, с. 90), основуючись на внутрішньому змісті молитви та її структурі, датують виникнення цієї молитви часом ще до VI ст. Однак пов'язування Алмазовим датування цієї молитви з Номоканон, авторство якого хибно приписується константинопольському патріархові Йоану Поснику (582-595), можна вважати помилковим (Алмазов. *Тайная исповѣдь*, т. 2, с. 174-175). Науковці не знають іншого точно датованого джерела, що було б давнішим за Евхологіон Барберіні 366 і містило би цю молитву. Більше про Номоканон псевдо-Йоана Посника див.: В. Попелястий. Номоканон Івана Посника у його слов'янській редакції // *У пошуках джерел катедрального та монашого богослужіння*. Львів 2018, с. 157-198; F. van de Pavverd. *The Kanoniarion by John, Monk and Deacon, and Didascalía Patrum*. Rome 2006.

письмову згадку про неї. Адже в іншому місці він зауважує, що «молитви [K1], як здається, належать до епохи, коли діяла покайнна дисципліна Отців Церкви (IV–V ст.)»⁴⁴.

Усі три зазначені молитви відомі в грецькій евхологійній традиції, їх можна побачити також у передісповідній частині обряду Покаяння в Синайському евхологоні, до того ж у тій самій послідовності. Однак у передісповідних молитовних частинах між Синайським евхологоном і друкowanими требниками є й певні відмінності. Зокрема, у рукописі цим трьом молитвам передує ще одна; зважаючи на різницю між джерелами у п'ять століть, ті самі молитви в них подано в різних текстових версіях, більш подібних або й зі значнішими розбіжностями (третьа молитва); є також відмінність у псалмах, зокрема рукопис подає 4-й, 12-й, 24-й та 37-й псалми⁴⁵.

Ісповідна частина розпочинається піднесенням каянника: від цього моменту він може стояти. Вона складається зі спрямованого до каянника повчання сповідника «Сьогодні, чадо»⁴⁶, двох рубрикальних вказівок священикові, одна з яких передує повчанню, а інша слідує за ним, та *поновлення*, тобто всеохопної ісповідної формули «Сповідуюся Богові і пречистій Матері Його»⁴⁷, яку каянник, відповідно до рубрики, повинен повторювати за сповідником⁴⁸.

Перша рубрикальна вказівка, яку за першими її словами можна назвати «і розпитує його»⁴⁹, представляє дві основні думки. Насамперед те, що сповідник повинен розпитувати каянника про його гріхи, але робити це

⁴⁴ Арранц. *Таинства*, с. 90.

⁴⁵ R. Nahtigal. *Euchologium Sinaiticum: Starocerkvenoslovanski Glagolski Spomenik*, т. 2: *Tekst s komentarjem: S prilogo posnetka prvega lista odlomka Sinajskega služebnyka*. Ljubljana 1942, с. 208 [72r]-230 [77r]. Надалі посилання на текст глаголичного евхологона позначатимемо *ESin*.

⁴⁶ «нїа чѣдо» [Goražde 1523, [26v]]; «нїа чѣдо» [Târgoviște 1545, [8v]]; «нїа чѣдо» [Mileševa 1546, [30v]]; «нїа чѣдо» [Venice 1540, [3r]]; «чѣдо нїа» [Venice 1570, [3r]].

⁴⁷ «ісповѣдуѣа боу іпрѣчїтїи мѣрїи ѣго» [Goražde 1523, [27r]]; «і сповѣдуѣа боу іпрѣчїтїи мѣрїи ѣго» [Târgoviște 1545, [9r]]; «ісповѣдуѣа боу іпрѣчїтїи мѣрїи ѣго» [Mileševa 1546, [31r]]; «ісповѣдуѣа бѣ іпрѣчїтїи мѣрїи ѣго» [Venice 1540, [4r]]. У Venice 1570 є інша редакція цієї формули: «ісповѣдуѣа боу івѣрїа стїнїа» [Venice 1570, [4r]]. За класифікацією Арранца, ця молитва належить до групи «[K91]: ввідні стереотипні формули всеохопної сповіді» (Арранц. *Таинства*, с. 93) та є дуже подібною до K91:2b (чи інша латинська буква) (там само, с. 173-174). Проте формули K91:2a чи K91:2b (у Московському требнику) цілком відмінні від формули K91:2 (у Синайському евхологоні) (там само, с. 100-101 та 173-174).

⁴⁸ Ймовірно, Venice 1570 становить виняток. У тексті немає чіткої вказівки, хто саме говорить цю формулу [Venice 1570, [4r]], і це дозволяє припустити, що каянник міг сам промовляти її.

⁴⁹ «івпрѣшлїтѣ ѣго» [Goražde 1523, [26r]]; «івпрѣшлїтѣ ѣго» [Târgoviște 1545, [8r]]; «і впрѣшлїтѣ ѣго» [Mileševa 1546, [30r]]; «івпрѣшлїтѣ ѣго» [Venice 1540, [2v]-[3r]]. У Venice 1570 ця вказівка переформована в одну рубрикальну і два священичі повчання, але зміст залишився той самий [Venice 1570, [3r]].

з «любов'ю, лагідністю і смиренням»⁵⁰. Подібна рекомендація є вже у «Вченні Отців» (*Didascalia Patrum*), частині одного з найперших грецьких пенітенціальних номоканонів – *Номоканону псевдо-Йоана Посника*. Найдавніший відомий нам збережений переклад цього документа слов'янською мовою міститься в Устюзькій кормчій, пергаментному рукописі XIII (?) – початку XIV ст.⁵¹

По-друге, служителів слід наголосити, що свідком цієї сповіді є сам Бог, у трьох Особах⁵², і що Він прощає того, хто щиро кається у своїх гріхах. Окрім того, священник повинен застерегти каятника від приховування якогось гріха через сором перед сповідником та заохотити до щирого визнання всіх гріхів перед Богом, який знає все і може очистити людину від усіх гріхів.

У повчанні «Сьогодні, чадо» повторюються теми з попередньої вказівки: що каятникові не слід соромитися священника та заклик до визнання усіх своїх гріхів. Адже пенітент сам назвав сповідника своїм отцем (чи духовним отцем, відповідно до *Venice 1570*), а сповідь перед цим священником мотивована його власним бажанням. Служитель у цьому повчанні також запевняє, що Бог простить каятникові всі визнані гріхи, як і в тому, що грішник буде позбавлений Небесного Царства, якщо приховає щось через сором⁵³.

Далі, без усяких розмежувань, повчання продовжується запитанням про те, у який спосіб каятник утратив цноту⁵⁴. Подібне запитання є і в давніших творах, зокрема у «Вченні Отців», де воно також є першим запитанням, з якого сповідник починає розпитувати каятника⁵⁵, однак формулювання та представлення причин втрати цноти в різних документах дещо відрізняються.

У другій рубрикальній вказівці, яка розпочинається словами «Належить нам, отцям духовним»⁵⁶ (після священничого повчання), наголошується,

⁵⁰ «впрашають его любови и милости и смиренныя» [*Goražde 1523*, [26r]]; «впрашають его любови и милости и смиренныя» [*Targovište 1545*, [8r]]; «впрашають его любови и милости и смиренныя» [*Mileševa 1546*, [30r]]; «впрашають его + любови и милости, и смиренныя» [*Venice 1540*, [2v]-[3r]]; «впрашають его + любови и милости и смиренныя и великою кротости» [*Venice 1570*, [2v]-[3r]].

⁵¹ «и впрашати нас милости и кротости» [Вчення Отців // *Устюзка кормча*: Російська державна бібліотека, ф. 256, № 230, арк. 86v].

⁵² У тексті *Venice 1570* є лише загальна згадка про Бога без конкретизації про Його трьохособовість, як це є представлено у решті південнослов'янських требників.

⁵³ *Venice 1570*, [3r].

⁵⁴ «сповѣждми вѣс чѣдо [...] како ѣи и прѣвоѣ дѣвство своѣ раздрѣушишь» [*Goražde 1523*, [26v]]; «сповѣждми вѣс чѣдо [...] како ѣи и прѣвоѣ дѣвство своѣ раздрѣушишь» [*Targovište 1545*, [8v]]; «сповѣждми вѣс чѣдо [...] како кѣи и прѣвоѣ дѣвство своѣ раздрѣушишь» [*Mileševa 1546*, [30v]]; «сповѣждми вѣс чѣдо [...] како кѣи, и прѣвоѣ дѣвство своѣ раздрѣушишь» [*Venice 1540*, [3r]]; «сповѣждми вѣс чѣдо [...] како кѣи прѣвоѣ дѣвство своѣ раздрѣушишь» [*Venice 1570*, [3r]].

⁵⁵ Вчення Отців, арк. 87r.

⁵⁶ «догтоица на́ма шѣ́ма дѣ́вни́ма» [*Goražde 1523*, [26v]]; «догтоица на́ма шѣ́ма дѣ́вни́ма» [*Targovište 1545*, [8v]]; «догтоица на́ма шѣ́ма дѣ́вни́ма» [*Mileševa 1546*, [30v]]; «догтоица на́ма шѣ́ма дѣ́вни́ма» [*Venice 1540*, [3v]]; «догтоица вѣ́ма шѣ́ма дѣ́вни́ма» [*Venice 1570*, [3v]].

що сповідники повинні розпитувати каянників обох статей про їхні гріхи й не соромитися це робити. Інакше вони можуть не врятувати своїх духовних дітей від погібелі, якщо ті через сором приховають якийсь гріх. Також наведено, як приклад, короткий список гріхів, про котрі потрібно вивідувати. Більшість цього переліку належить до гріхів плоті (сексуальних)⁵⁷.

У завершальному визнанні своєї грішності «Ісповідаюся Богові і пречистій Матері Його», котре відбувається перед Богом, Богородицею, всіма святими та сповідником, каянник запевняє та стверджує своє бажання з Божою допомогою визнати всі гріхи та своє розкаяння в них, а також просить у священника їх прощення. Бажаної повноти визнання гріхів каянник намагається досягнути через окреслення, що він ісповідує всі свої прогрішення, вчинені ділами, словами та думками, добровільно чи недобровільно, і навіть ті, яких він уже не пам'ятає, тобто все, скоєне ним від моменту хрещення.

Слід зауважити, що такі всеохопні визнання грішності, різних категорій і редакцій, трапляються і в інших слов'янських літургійних документах – наприклад, у Синайському евхологоні⁵⁸, а також у рукописному Слов'янському евхологоні (*Euchologium Slavonicum*, Borg. III. 15), який уживали київські митрополити в XV–XVI ст. і найдавніша частина якого належить до часу правління митрополита Ісидора (1436–1458)⁵⁹.

Після того, як каянник промовив згадану формулу, розпочинається частина обряду, названа в нашому умовному поділі післяісповідною. Священик велить пенітентові поклонитися та виголошує молитву «Господи, Боже наш, що Петрові і блудниці сльозами гріхи прости»⁶⁰. У цій молитві, зверненій до

⁵⁷ У *Venice 1570* подано глибше розроблений і розширений список гріхів [*Venice 1570*, [3v]-[4r]].

⁵⁸ *ESin*, арк. 68r [189]. Оригінальна фоліація рукопису подається у квадратних дужках, а пагінація видання Нахтігала – без них. Оскільки у статті використовується система r[ecto] й v[erso], система а та b для позначення фоліації, котру використовує Р. Нахтігаль, змінена.

⁵⁹ Слов'янський евхологон (*Euchologium Slavonicum*), XV–XVI ст., *Borgio-Illyricum* 15, арк. 44r (далі – *ESI*). Більше про цей рукопис див.: М. Ваврик. Цінний пам'ятник обрядовості Київської митрополії XV–XVI ст. // *Записки ЧСБВ* 10 (1963) 391-460; П. Сабат. Унікальність рукописного Київського требника (XV – поч. XVI ст.) Апостольської ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-іллїріко № 15 для історії рукописної спадщини Київської Русі // *Українське релігієзнавство* 59 (2011) 54-64; його ж. Требник митрополита київського, галицького та всієї Русі Ісидора (1433–1458) апостольської ватиканської бібліотеки фонду Борджіо-Іллїріко № 15 – живе джерело пізнання літургійного життя Київської Церкви (XV – поч. XVI ст.) // *У пошуках джерел катедрального та монашого богослужіння*. Львів 2018, с. 114-137.

⁶⁰ «Гї вѣѣ нашъ, ѡже пѣтроу ѡблудниці слъзлами грѣхѣи ѡстѣвнѣ» [*Goražde 1523*, [27v]]; «Гї вѣѣ нашъ, ѡже пѣтроу ѡблудниці слъзлами грѣхѣи ѡстѣвнѣ» [*Târgoviște 1545*, [9v]]; «Гї вѣѣ нашъ, ѡже пѣтроу ѡблудниці слъзлами грѣхѣи ѡстѣвнѣ» [*Mileševa 1546*, [31v]]; «Гї бѣ нашъ + ѡже пѣтроу ѡблудниці слъзлами грѣхѣи ѡстѣвнѣ» [*Venice 1540*, [4r]]; «Гї бѣ нашъ + ѡже пѣтроу ѡблудниці слъзлами грѣхѣи ѡстѣвнѣ» [*Venice 1570*, [4r]]. У всіх требниках зазначено, що молитву слід промовляти голосно.

Ісуса Христа, сповідник пригадує три євангельські приклади прощення гріхів: апостолові Петру, жінці-блудниці та митарю – і просить Господа прийняти також сповідування гріхів цього каятника та простити їх усі, що були вчинені добровільно чи недобровільно, «словом, чи ділом, чи думкою»⁶¹.

У цій молитві, на думку Мігеля Арранца, «йдеться про приватне Покаяння, у якому в давнину, поза монашими колами, не передбачалася Сповідь»⁶². Перші джерельні свідчення цієї молитви належать до VIII ст.⁶³ Зокрема, вона присутня в найдавніших грецьких (Євхологійон Барберіні 366)⁶⁴ та слов'янських рукописах (Синайський євхологійон). В останньому вона також є післясповідною молитвою⁶⁵. Однак, як вважає Арранц, молитви цього типу не є молитвами священничого розршення чи прощення гріхів: «Основне завдання священника полягало в його заступництві за грішника. Можна припустити, що священник приймав сповідь і призначав відповідну епітимію», керуючись збірниками давніх покаянних канонів, тобто визначав період, протягом якого каянику було заборонено причащатися Святих Тайн та слід було виконувати певні аскетичні практики, наприклад постити й молитися⁶⁶.

Після цієї молитви всі требники, крім *Venice 1570*, подають відпуст⁶⁷, чим звичайно закінчуються всі літургійні обряди. Однак у чині сповіді після нього є ще ряд молитов і повчань. Першими з них є післясповідне повчання «Чадю, [нехай] не буде тобі важко каятися»⁶⁸ та вказівка про накладання заповіді-покути «Не слід давати заповідь, протилежну гріхові, але скільки забажає

⁶¹ *Goražde 1523*, [27v]; *Târgoviște 1545*, [9v]; *Mileševa 1546*, [31v]; *Venice 1540*, [4r]-[4v]; *Venice 1570*, [4r]-[4v].

⁶² Арранц. *Таинства*, с. 46.

⁶³ Там само, с. 44.

⁶⁴ *Євхологий Барберіні гр. 336*: Издание, предисловие и примечания Е. Велковской, С. Партенти. Омск 2011, с. 190 та 408, N 202. Див.: Арранц. *Таинства*, с. 44.

⁶⁵ *ESin*, 77r [230]-77r [232]. Див.: Арранц. *Таинства*, с. 102.

⁶⁶ Там само, с. 90.

⁶⁷ «СЛАВЛІТИ БЖЕ ОУПОВАНІЕ НАШЕ + Й МЛТВА + ХІ ІСТІННІЕ БГ НАШ» [*Goražde 1523*, [27v)]; «СЛАВЛІТИ БЖЕ ОУПОВАНІЕ НАШЕ + Й МЛТВА + ХІ ІСТІННІЕ БГ НАШ» [*Târgoviște 1545*, [9v)]; «СЛАВЛІТИ БЖЕ ОУПОВАНІЕ НАШЕ + Й МЛТВА + ХІ ІСТІННІЕ БГ НАШ» [*Mileševa 1546*, [32r)]; «СЛАВЛІТИ БЖЕ ОУПОВАНІЕ НАШЕ + Й МЛТВА + ХІ ІСТІННІЕ БГ НАШ» [*Venice 1540*, [4v)]. У *Venice 1570* відпуст поміщено після молитви на побратимство, наприкінці всього тексту, присвяченого Таїнству Покаяння.

⁶⁸ «УЕДО НЕВОУДІТИ ТШКО КЛІЩОУТІСИ» [*Goražde 1523*, [27v)]; «УЕДО НЕВОУДІТИ ТШКО КЛІЩОУТІСИ» [*Târgoviște 1545*, [9v)]; «УЕДО НЕВОУДІТИ ТШКО КЛІЩОУТІСИ» [*Mileševa 1546*, [32r)]; «УЕДО НЕВОУДІТИ ТШКО КЛІЩОУТІСИ» [*Venice 1540*, [4v)]; «УЕДО НЕВОУДІТИ ТШКО КЛІЩОУТІСИ» (переглянута та скоригована версія) [*Venice 1570*, [4v)]. Відповідно до Арранцової класифікації, це повчання належить до групи «[K83]: настанови після сповіді, ймовірно [K83:X], в безпосередньому поєднанні із вказівкою про накладання заповіді-покути “Не слід давати заповідь, протилежну гріхові”» (Арранц. *Таинства*, с. 93, 185-188). Згідно з Арранцом, воно є однією з новіших версій тої давньої, котра міститься в *ESin* (69r [195]-71r [207]) та класифікується як «[K81]: повчання чи настанови ввідні до чину сповіді», зокрема [K81:3] (там само, с. 93, 98-100).

зберегти»⁶⁹ чи, у редакції Венеційського требника видання 1570 р.: «Не слід давати заповідь, протилежну гріхові, але скільки зможе зберегти»⁷⁰.

Метою післяісповідного повчання є заохотити та підбадьорити каянника до виконання накладеної покути, котра полягає у виключенні його з церковної спільноти та молитві поза межами храму протягом сорока днів. Наголошується, що така практика є божественного встановлення та передана «святими апостолами і преподобними отцями»⁷¹. Наслідком виконання покути для каянника має бути належне очищення та достойне прийняття Євхаристії. Посилаючись на численні приклади зі Святого Письма, сповідник також закликає пенітента до аскетичних практик і плекання чеснот, протилежних гріхам та гріховним нахилам, що має допомогти йому під час виконання покути змінити життя на краще і, як наслідок, мати змогу ввійти в Царство Небесне після другого пришестя Ісуса Христа.

Варто зазначити, що подібне повчання є і в Синайському евхологоні. Однак, відповідно до рукопису, виконання покути тривало протягом якогось короткого, хоч і не визначеного конкретніше, часу («мало врѣмѣ») ⁷². Требники ж чітко окреслюють сорокаденний період, ймовірно, маючи на увазі час Великого посту.

Вказівка про накладання покути впроваджується рубрикою, в якій недвозначно сказано, що сповідник повинен накладати на каянника настільки важку покуту, наскільки той здатний виконати⁷³. Варто зауважити, що тексти рубрики та вказівки є сильно залежними від Номоканону псевдо-Йоана Посника, а саме «Вчення Отців», повторюючи і перефразовуючи певні ідеї (чи навіть солідні блоки тексту «Вчення Отців») щодо накладання покути.

Проте між рубрикою і вказівкою існує відмінність. Згідно з рубрикою, визначальним чинником для накладання покути є здатність каянника її виконати, а у вказівці визначальним є його бажання. Лише Венеційський

⁶⁹ «ниподобѣтъ заповѣдѣ дѣлати • противѣу грѣхѣу • нѣ ѣже ѣзвѣолѣтъ съхранити» [Goražde 1523, [29r]-[29v]]; «Не подобѣтъ заповѣдѣ дѣлати • противѣу грѣхѣу • нѣ [sic.] ѣже ѣзвѣолѣтъ съхранити» [Mileševa 1546, [33v]]; «не подобѣтъ заповѣдѣ дѣлати противѣу грѣхѣу • нѣ ѣже ѣзвѣолѣтъ съхранити» [Venice 1540, [6v]].

⁷⁰ «Не подобѣтъ дѣлати заповѣдѣ противѣу грѣхѣу нѣ ѣже можѣтъ съхранити» Venice 1570, [6r]. Цю вказівку у Venice 1570 можна вважати іншою редакцією вказівки «Не слід давати заповідь, протилежну гріхові, але скільки забажає зберегти» з інших південнослов'янських требників XVII ст.

⁷¹ Goražde 1523, [28r]; Târgoviște 1545, [9v]; Mileševa 1546, [32r]; Venice 1540, [4v]; Venice 1570, [4v].

⁷² ESin, 69r [195].

⁷³ «ѣпоѣмѣ, дѣлѣтъ ѣмоу заповѣдѣ • ѣлико можѣтъ хранити» [Goražde 1523, [29r]]; «ѣпоѣмѣ, дѣлѣтъ ѣмоу заповѣдѣ • ѣлико можѣтъ хранити» [Mileševa 1546, [33v]]; «ѣѣ поѣмѣ дѣлѣтъ ѣмоу заповѣдѣ, ѣлико моѣже хранити» [Venice 1540, [6v]]; «ѣѣ поѣмѣ дѣлѣтъ ѣмоу заповѣдѣ ѣлико можѣтъ хранити» [Venice 1570, [6r]].

требник 1570 р. узгоджує вимоги рубрики і вказівки та зазначає тільки про здатність до виконання.

Виникнення цієї розбіжності може пояснюватися існуванням подібної термінологічної подвійності й у «Вченні Отців». Сповідникові слід запитати каянника, яку саме покуту він здатний виконати: «*что можши хранити зповѣдѣ*»⁷⁴, – проте визначальним для її накладення є його бажання. Однак, незважаючи на різницю в термінах, у «Вченні Отців» обидва формулювання представляють ту саму ідею – право каянника вибирати один із двох способів дотримання посту під час виконання покути⁷⁵.

Визначаючи покуту для каянника, сповідник повинен застосовувати до нього особистісний підхід та брати до уваги його індивідуальні особливості, наприклад вік і рівень духовного життя. Тому в тексті є цікава рекомендація накладати важку покуту на грішника, котрий, хоч і вчинив мало гріхів, дбає про свій духовний розвиток і духовне життя та приготований до її виконання. Це дасть такому каяннику можливість отримати «вінець нетлінний»⁷⁶ як нагороду за свої труди, а не лише прощення гріхів⁷⁷.

У Венеційському требникові 1570 р. поради про накладання важкої покути на малогрішного каянника нема. Проте в цій літургійній книзі також наголошується на особистісному підході до грішника й наполегливо рекомендується не накладати важких покут і не залишати грішників без сповіді⁷⁸.

Вказівка продовжується рекомендацією сповідникам розпитувати каянників обох статей про гріхи в абортивній та контрацептивній сферах. Для визначення покути сповідники повинні також зважати на вік каянника, тобто накладати на каянника легшу покуту за ті самі гріхи, якщо їх учинено до його тридцятиліття, і важчу – якщо в старшому віці; брати до уваги, чи це був протиприродний гріх, зокрема інцест, чи згідний з природою; кількість гріхів, час перебування у гріху. Найважчим гріхом ця вказівка визначає недостойне прийняття Євхаристії. Тому каянника слід розпитати і про такий випадок⁷⁹. Вказівка завершується правилами щодо посту, котрі ґрунтуються на першому способі його дотримання з «Учення Отців». На противагу Устюзькій кормчій, але відповідно до грецького тексту⁸⁰, у вказівці пропонується постити три дні

⁷⁴ Вчення Отців, 88v.

⁷⁵ Вчення Отців, 88v-89r. Див. також критичний переклад *Didascalia Patrum* з грецької мови на англійську: F. van de Pavard. *The Kanonarion by John, Monk and Deacon, and Didascalia Patrum*, с. 209-218 (надалі – DP-P), – та критичне опрацювання твору (там само, с. 241-242).

⁷⁶ «*вѣнѣцъ нетлѣннѣи*» [Goražde 1523, [29v]]; «*вѣнѣцѣ нетлѣннѣи*» [Mileševa 1546, [34r]]; «*вѣнѣцѣ нетлѣннѣи*» [Venice 1540, [6r]].

⁷⁷ Пор.: Вчення Отців, 89r.

⁷⁸ Venice 1570 [6r].

⁷⁹ Пор.: Вчення Отців, 90v-91v.

⁸⁰ DP-P, с. 216.

на тиждень: у понеділок, середу та п'ятницю. Текст «Учення Отців» в Устюзькій кормчій приписує дводенний піст, у середу та п'ятницю⁸¹. Слід зауважити, що требники подають суворіші вимоги з дотримання посту, ніж «Учення Отців». Наприклад, требники (за винятком *Venice 1570*) у вищезгадані посні дні дозволяють каянникові споживати їжу лише раз на день. Якщо ж у якийсь із цих днів випаде Господське свято, «чи Богородиці, чи архангелові, чи Предтечі, чи 12 апостолам»⁸², то вже всі без винятку требники дозволяють пенітентові споживання риби, однак забороняють їсти м'ясо, а «Вчення Отців» не містить у ці дні жодних обмежень щодо їжі⁸³.

Частина, в котрій у требниках представлено Таїнство Покаяння, завершується п'ятьма молитвами: «Господь премилостивий нехай змилосердиться над тобою»⁸⁴, «Всемогутній вічний Боже»⁸⁵, «Господи Вседержителю, всемогутній милосердний Боже»⁸⁶, «Господи Ісусе Христе, всемогутній Боже»⁸⁷ та «Господи, Боже наш, що все для спасіння нам дарував»⁸⁸.

Перша молитва складається з цілої серії побажань для каянника, прохання про виконання яких звернене до Ісуса Христа, наприклад: реалізація всіх добрих бажань пенітента, божественний захист, навчання, прощення гріхів, благословення тощо. Хоч її й названо «молитва, щоб причаститися»⁸⁹,

⁸¹ Вчення Отців, 94r.

⁸² *Goražde 1523*, [30r]; *Targovište 1545*, [10v]; *Mileševa 1546*, [35r]; *Venice 1540*, [7r]-[7v]; *Venice 1570*, [7r]-[7v].

⁸³ Вчення Отців, 94r-94v. Більше про постову покаянну практику див., наприклад: Попелястий. Номоканон Івана Посника, с. 193-194.

⁸⁴ «Г҃ь прѣмѣлѣтнѣиѣ, долѣщѣдрѣитѣ» [*Goražde 1523*, [30v]]; «Г҃ь прѣмѣлѣтнѣиѣ, долѣщѣдрѣитѣ» [*Targovište 1545*, [10v]]; «Г҃ь прѣмѣлѣтнѣиѣ, долѣщѣдрѣитѣ» [*Mileševa 1546*, [35r]]; «Г҃ь прѣмѣлѣтнѣиѣ, долѣщѣдрѣитѣ» [*Venice 1540*, [7v]]; «Г҃ь подѣ прѣмѣлѣтнѣиѣ + долѣщѣдрѣитѣ» [*Venice 1570*, [7v]].

⁸⁵ «Всѣ мѡгѣиѣ вѣчнѣиѣ бж҃е» [*Goražde 1523*, [31r]]; «Всѣ мѡгѣиѣ вѣчнѣиѣ бж҃е» [*Targovište 1545*, [11r]]; «Всѣ мѡгѣиѣ вѣчнѣиѣ бж҃е» [*Mileševa 1546*, [35v]]; «Всѣ мѡгѣиѣ вѣчнѣиѣ бж҃е» [*Venice 1540*, [8r]]; «Всѣ мѡгѣиѣ вѣчнѣиѣ бж҃е» [*Venice 1570*, [8r]].

⁸⁶ «Г҃и всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ + всѣ мѡгѣиѣ мѣрѣ бж҃е» [*Goražde 1523*, [31r]]; «Г҃и всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ + всѣ мѡгѣиѣ мѣрѣ бж҃е» [*Targovište 1545*, [11r]]; «Г҃и всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ + всѣ мѡгѣиѣ мѣрѣ бж҃е» [*Mileševa 1546*, [36r]]; «Г҃и всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ + всѣ мѡгѣиѣ мѣрѣ бж҃е» [*Venice 1540*, [8r]]; «Г҃и всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ иѣ всѣ мѡгѣиѣ мѣрѣ бж҃е нашѣ» [*Venice 1570*, [8r]].

⁸⁷ «Г҃и ѿ х҃ѣ всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ бж҃е» [*Goražde 1523*, [31v]]; «Г҃и ѿ х҃ѣ всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ бж҃е» [*Targovište 1545*, [11v]]; «Г҃и ѿ х҃ѣ всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ бж҃е» [*Mileševa 1546*, [36r]]; «Г҃и ѿ х҃ѣ всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ бж҃е» [*Venice 1540*, [8v]]; «Г҃и ѿ х҃ѣ всѣ дрѣжнѣтелѣиѣ бж҃е» [*Venice 1570*, [8v]].

⁸⁸ «Г҃и бж҃е нашѣ + иѣже всѣмѣ спѣсѣнѣиѣ намѣ дрѡвѣиѣиѣ» [*Goražde 1523*, [32r]]; «Г҃и бж҃е нашѣ + иѣже всѣмѣ спѣсѣнѣиѣ намѣ дрѡвѣиѣиѣ» [*Targovište 1545*, [12r]]; «Г҃и бж҃е нашѣ + иѣже всѣмѣ спѣсѣнѣиѣ намѣ дрѡвѣиѣиѣ» [*Mileševa 1546*, [36v]]; «Г҃и бж҃е нашѣ + иѣже всѣмѣ спѣсѣнѣиѣ намѣ дрѡвѣиѣиѣ» [*Venice 1540*, [8v]]; «Г҃и бж҃е нашѣ + иѣже всѣмѣ спѣсѣнѣиѣ намѣ дрѡвѣиѣиѣ» [*Venice 1570*, [9r]].

⁸⁹ «М҃ + комѣкатнѣе» [*Goražde 1523*, [30v]]; «М҃ + комѣкатнѣе» [*Targovište 1545*, [10v]]; «М҃ + комѣкатнѣе» [*Mileševa 1546*, [35r]]; «М҃ + комѣкатнѣе» [*Venice 1540*, [7v]]; «М҃ + комѣкатнѣе» [*Venice 1570*, [7v]].

у самому вказаному тексті немає жодної згадки про Євхаристію чи причащення. На думку Арранца, ця молитва виражає побажання божественного прощення для каянника⁹⁰. Вона входить до складу чину причастя хворих в інших требниках, наприклад у Слов'янському евхологоні⁹¹.

Ця молитва ще раз опублікована в південнослов'янських требниках (лише з незначними змінами) у поєднанні з молитвою «Господи, Ісусе Христе, Боже наш, Сину і Слове Бога живого, Пастирю й агнче»⁹², котра їй передує, поза чином сакраментального покаяння. Обидві вони призначені бути молитвами для відпущення різних гріхів та церковних покарань перед прийняттям Святого Причастя⁹³.

Наступні три молитви відкриває рубрика, котра, хоч і має безпосередній стосунок до першої з них, представляє призначення всіх трьох молитов загалом: «молитва для розрешення ісповіднику, коли завершить заповідь [покуту]»⁹⁴. Це підтверджується також рубрикою, яка впроваджує наступну молитву з цієї групи: «молитва 2, для того ж»⁹⁵. Третя молитва не має рубрикального впровадження.

Перша молитва, «Всемогутній вічний Боже», яка звернена до Отця, досить лаконічна. У ній є прохання про очищення та відпущення гріхів для каянника, а також про його напоумлення і перехід від страждань до благодатного стану⁹⁶.

⁹⁰ За класифікацією Арранца ця молитва належить до групи «[К4]: формула побажання (чи проголошення) божественного прощення з боку духівника (часто без рукоположення)», зокрема [К4:Х] (Арранц. *Таинства*, с. 93; його ж. *Введение в Таинства*, с. 145).

⁹¹ *ESL*, 62v.

⁹² «Гѣ ѿ ѿу хѣ ежѣ нашь ♦ снѣ и словѣ ел живѣло ♦ пастѣроу илганѣ [sic.]» [*Mileševa 1546*, [287r]]; а молитва «Гѣ прѣмѣлѣтнѣи, долѣщѣиѣтѣ [sic.]» [*Mileševa 1546*, [289v]-[290r]]. На жаль, тексти цієї молитви в інших південнослов'янських требниках XVI ст. були недоступними для мене. Інформацію про них в описі змістів требників див.: Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 4, с. 383 (*Goražde 1523*); Гусева. *Сводный каталог*, с. 417 (*Venice 1570*). Ці молитви можуть міститися також у *Targovište 1545*, який вважається перевиданням Гораждівського требника 1523 р.

⁹³ Nemirovskij. *Gesamtkatalog*, т. 4, с. 383 (*Goražde 1523*); *Venice 1540*, [277r]-[280r]; *Mileševa 1546*, [287r]-[291r]; Гусева. *Сводный каталог*, с. 417 (*Venice 1570*).

⁹⁴ «мѣтва на разрѣшѣннѣ и сповѣднику, ѣгда скончѣеть заповѣдь» [*Goražde 1523*, [31r]]; «мѣтва на разрѣшѣннѣ и сповѣднику, ѣгда скончѣеть заповѣдь» [*Targovište 1545*, [11r]]; «мѣтва на разрѣшѣннѣ и сповѣднику, ѣгда скончѣеть заповѣдь» [*Mileševa 1546*, [35v]]; «Мѣтва на разрѣшѣннѣ и сповѣднику ♦ ѣгда скончѣеть заповѣдь» [*Venice 1540*, [7v]-[8r]]; «мѣтва на разрѣшѣннѣ ∴ и сповѣднику ѣгда скончѣеть заповѣдь» [*Venice 1570*, [7v]-[8r]].

⁹⁵ «мѣтва. ѣ ♦ томѣуждѣ» [*Goražde 1523*, [31r]]; «мѣтва ♦ ѣ ♦ томѣуждѣ» [*Targovište 1545*, [11r]]; «мѣтва ♦ ѣ. томѣуждѣ» [*Mileševa 1546*, [35v]]; «Мѣтва. ѣ + томѣуждѣ» [*Venice 1540*, [8r]]; «мѣтва вычѣта и сповѣднику чѣтѣтѣ» [*Venice 1570*, [8r]].

⁹⁶ За класифікацією Арранца, ця молитва належить до групи К3:Х (Арранц. *Таинства*, с. 184). Текст цієї молитви у *Venice 1570* є іншою редакційною версією порівняно з іншими південнослов'янськими друкованими требниками XVI ст. Наприклад, додається ще

У другій молитві, «Господи Вседержителю, всемогутній милосердний Боже», крім повторення прохання про розршення гріхів із попередньої молитви, є також прохання, щоб каянник міг достойно причаститися Святих Тайн. У ній наводяться новозавітні приклади людей, які покаялися, зокрема митаря, блудниці й Петра, та висловлюється прохання, щоб пенітент і в подальшому був збережений від гріха та ввійшов у Небесне Царство⁹⁷.

Третя молитва, «Господи Ісусе Христе, всемогутній Боже», як впливає з перших її слів, спрямована до Ісуса Христа. У першій частині молитви, анамнетичній, пригадується, що Ісус Христос є творцем усього світу та людського роду; що Він благословляв усіх праведників, як старозавітних, так і новозавітних, включно з патріархами Авраамом, Ісааком, Яковом, апостолами та мучениками; що це Він сам установив «покаяння на відпущення гріхів»⁹⁸. Мало того, Він сам добровільно страждав заради спасіння світу та дав своє Тіло в Євхаристії. Тож, зважаючи на це все, сповідник просить Господа, щоб Він прийняв покаяння пенітента та сподобив його «причаститися небесних і животворящих Тайн»⁹⁹ і, як наслідок, удостоїв стати в Царстві Небесному по Його правиці¹⁰⁰.

Остання з молитов, відповідно до рубрики, – це «молитва для братотворення»¹⁰¹ («[ε]ὐχὴ εἰς ἀδελφοποίησιν») ¹⁰². Вона стосується обрядового, чи духовного, побратимства та виражає ідею, що двоє чоловіків отримують у храмі благословення для їхнього духовного зв'язку, щоби зміцнювати

прохання про приєднання каянника до «вибраного стада» [Venice 1570, [8r]]. Хоч у Синайському евхології цієї молитви нема, вона відома в інших слов'янських требниках, зокрема у Слов'янському евхологоні [46v].

⁹⁷ Згідно з класифікацією, яку подає Арранц, молитва належить до групи K3:12 (Арранц, *Таинства*, с. 104). Вона є останньою молитвою чину Таїнства Покаяння в Синайському евхологоні й має декларувати завершення каянником його посту (покути): «**МѠ ПѦ РѦЗДѦ РЪШЕНІЕ ПОСТА ПѦПОВѦДНИКОУ**» перед причастям Святих Тайн [ESin, 79v [241-242]]. Вона поширена і в інших слов'янських требниках, наприклад *ESL* [46v-47r].

⁹⁸ «покланіє въ ѡстѣвленіи грѣховѣ» [Goražde 1523, [31v]]; «покланіє въ ѡстѣвленіи грѣховѣ» [Targovište 1545, [11v]]; «покланіє въ ѡстѣвленіи грѣховѣ» [Mileševa 1546, [36v]]; «покланіє въ ѡстѣвленіи грѣховѣ» [Venice 1540, [8v]]; «покланіє въ ѡстѣвленіи грѣховѣ» [Venice 1570, [8v]].

⁹⁹ «примѣтити нѣниѣ живѣо творѣщихъ тѣиъ» [Goražde 1523, [32r]]; «примѣтити нѣниѣ живѣо творѣщихъ тѣиъ» [Targovište 1545, [12r]]; «примѣтити нѣниѣ живѣо творѣщихъ тѣиъ» [Mileševa 1546, [36v]]; «примѣтити нѣниѣ живѣо творѣщихъ тѣиъ» [Venice 1540, [8v]-[9r]]; «примѣтити нѣниѣ живѣо творѣщихъ тѣиъ» [Venice 1570, [8v]-[9r]].

¹⁰⁰ «иподовы его ѡдѣноуѣ тѣѣ стѣти» [Goražde 1523, [32r]]; «иподовы его ѡдѣноуѣ тѣѣ стѣти» [Targovište 1545, [12r]]; «иподовы его ѡдѣноуѣ тѣѣ стѣти» [Mileševa 1546, [36v]]; «иподовы его ѡдѣноуѣ тѣѣ стѣти» [Venice 1540, [9r]]; «иподовыего ѡдѣноуѣ тѣѣ стѣти» [Venice 1570, [9r]].

¹⁰¹ «мѣтѣа ѡ вѣрѣчѣо творѣниѣ» [Goražde 1523, [32r]]; «мѣтѣа ѡ вѣрѣчѣо творѣниѣ» [Targovište 1545, [12r]]; «мѣтѣа вѣрѣчѣо творѣниѣ» [Mileševa 1546, [36v]]; «Молѣтѣа вѣрѣчѣо творѣниѣ» [Venice 1540, [9r]]; «мѣтѣа на покрѣстѣо» [Venice 1570, [9r]].

¹⁰² *Евхологий Барберини*, с. 412, N 211.

своє побратимство в любові й правдивій вірі до Бога. Такий вид стосунків був досить поширеним у візантійській традиції¹⁰³. Молитва для обрядового побратимства є вже в Евхологоні Барберіні 366¹⁰⁴. У цьому рукописі міститься лише одна молитва, що стосується тематики побратимства, проте вона не така, як у друкованих требниках XVI ст. Молитва з друкованих видань була поширеною і в слов'янських рукописах (звичайно з певними змінами) як складова частина повноцінних обрядів побратимства (братотворення), наприклад у Синайському¹⁰⁵ та Слов'янському¹⁰⁶ евхологіонах. Однак, хоч молитва на побратимство й міститься в літургійних книгах різних народів і періодів – чи то як індивідуальна молитва, чи як частина чину, – там, на відміну від південнослов'янських друкованих требників, вона не пов'язана із сакраментальною сповіддю. До того ж, обидва венеційські видання требника мають власні чини на побратимство, у структуру яких входить і ця молитва (в іншій редакції)¹⁰⁷. Тож наявність цієї молитви у чині Таїнства Покаяння у требниках є цікавою та специфічною особливістю південнослов'янської літургійної традиції, котра ще чекає на свого ретельного дослідника.

Слід звернути увагу на те, що у Венеційському требнику 1570 р. чин Покаяння завершується рубрикою, яка вказує: «*и́къвѣсть ѿпоу поубѣчю ѿ прощѣнїи*»¹⁰⁸. Не зовсім зрозуміло, про яке «прощення» тут ідеться. Чи «прощення» означає прощення, чи розрешення гріхів? Однак згадана вище молитва «Господи, Боже наш, що Петрові і блудниці сльозами гріхи простив» та розміщення її відразу після визнання гріхів більше відповідає значенню прощення. Крім того, у чині є інші три молитви, призначені для розрешення гріхів (хоч і після виконання призначеної покути).

Південнослов'янські требники XVI ст., за винятком венеційських видань, також містять Епітимійний номоканон псевдо-Зонари – збірку канонів, вагома частина яких стосується покаянної практики¹⁰⁹. Однак, ймовірно, цей

¹⁰³ Більше про цю тематику див.: С. Rapp. Ritual brotherhood in Byzantium // *Traditio: Studies in Ancient and Medieval History, Thought, and Religion* 52 (New York 1997) 285-326; А. Ткаченко. Братотворение // *Православная энциклопедия* 6 (2003) 190-194.

¹⁰⁴ *Евхологий Барберини*, с. 194 та 412-413, N 211.

¹⁰⁵ *ESin*, [9v] 21-[10r] 22.

¹⁰⁶ *ESl*, 39r.

¹⁰⁷ «Гѣ бѣ нашь дѣви нашь прощѣнїа къпѣнїи» [Venice 1540, [266r]]; Гусева. *Сводный каталог*, с. 417 (Venice 1570).

¹⁰⁸ *Venice 1570*, [9r]. Про чин сповіді у південнослов'янських друкованих требниках XVI ст. див. також: Алмазов. *Тайная исповѣдь*, т. 2, с. 229-231.

¹⁰⁹ Більше на цю тему див.: С. Бојанин. Епитиміјне номоканон горажданского Молитвенника (1523) у свету штампане и рукописне књиге // *Црквене студије, Ниш / Church Studies, Nis* 15 (2018) 181-203.

номоканон відображає грецьку покайну практику, яка відрізняється від представленої в чині Таїнства Покайння у південнослов'янських требниках.

Хоч дослідження цього документа виходить поза межі статті, певні пояснення й ремарки будуть усе ж доречними. Наприклад, в Епітимійному номоканоні для окреслення служителя таїнства використовується лише загальний термін «*ѡцѣ ѡбнѣнїи*»¹¹⁰, основним обов'язком якого, як виглядає, є звершення сповідей. У тексті наголошується, що духівник повинен щодня молитися за каянників і під час кожного з богослужінь добового кола робити встановлену кількість поклонів, інакше йому навіть не варто ставати на цей «*ѡбнѣнїи поутѣ*»¹¹¹. При накладанні покути сповідникові слід керуватися вищенаведеними канонами, однак дотримуючись дуже цікавої схеми. Визначену покуту належить розділити на декілька частин, щоб полегшити каянникові її виконання. Зокрема, за нормальних обставин він має накласти лише дві третини або навіть половину покути, якщо пенітент не перебуває на належному духовному рівні чи є фізично кволий. Решту ж покути сповідникові слід виконувати самому. Такий підхід пояснює важливість молитви духівника за каянників¹¹².

До того ж, Епітимійний номоканон звертає увагу сповідника на відмінність у підходах до звершення чину сповіді для чоловіків і жінок, що мало допомогти уникнути можливих спокус і скандалів. Служителеві слід приймати сповіді жінок виключно «*въ прїпратѣ црковнѣмъ*»¹¹³ при відчинених дверях храму. Сповідниками для жінок можуть служити лише монахи в літах. Для звершення сповіді цього виду каянників сповідникові слід приготуватися молитвою 50-го та 95-го псалмів¹¹⁴.

На противагу вищенаведеному збірникові канонів, у чині Таїнства Покайння чітко простежується, що його звершує саме священник – без означення, що він має бути монахом. Це підтверджується термінами, вживаними на окреслення служителя, зокрема «іерей»¹¹⁵, «священик»¹¹⁶

¹¹⁰ *Mileševa 1546*, [328r].

¹¹¹ *Mileševa 1546*, [319v]. На жаль, я порівнював текст лише з Мілешівського требника: «*Съвѣмъ починаемъ правило стѣи апла • и стѣи прѣповнїи негѣ нонѣ ѡцѣ нлшнїхъ • ѡ, го ѡбола • ѡкренѡхъ и ѡлвдѣхъ мнрскѣи • хлпобѣдѣи ѡслкїнїе*» [*Mileševa 1546*, [307v]-[341v]], оскільки тексти з інших двох требників – *Goražde 1523* і *Târgoviște 1545* – були для мене недоступними.

¹¹² *Mileševa 1546*, [319r]-[319v].

¹¹³ *Mileševa 1546*, [332r].

¹¹⁴ *Mileševa 1546*, [332r]-[332v].

¹¹⁵ «*іерей*» [*Goražde 1523*, [24v]]; «*іерей*» [*Târgoviște 1545*, [8r]]; «*іерей*» чи «*іерей*» [*Mileševa 1546*, [28v]]; «*іерей*» [*Venice 1540*, [1r]]; «*іерей*» [*Venice 1570*, [1r]].

¹¹⁶ «*свѣтїици*» [*Goražde 1523*, [24v]]; «*свѣтїици*» [*Mileševa 1546*, [28v]]; «*свѣтїици*» [*sic.*] [*Venice 1540*, [1r]] (ймовірно, це помилкове написання; має бути «*свѣтїици*»); «*свѣтїици*» [*Venice 1570*, [2r]].

та «духовні отці»¹¹⁷. У чині також нема поділу каянників на групи, нема різниці в підходах до сповіді чоловіків і жінок. Підходи до накладання покути також відрізняються. Наприклад, за статевий акт із кумою чи похресницею покута, згідно з требниками, мала би тривати п'ять або шість років, а згідно з Епітимійним номоканонем – дев'ять років за куму і 12 років за похресницю, а крім того, пенітентові слід робити ще й по 150 та 300 поклонів, відповідно¹¹⁸.

Висновки

Підсумовуючи, можна ствердити, що південнослов'янські друковані кириличні требники XVI ст. представляють дуже чіткий, логічний, компактний та динамічний обряд звершення Святого Таїнства Покаяння. Вражає стабільність обряду, вміщеного в літургійних книгах, виданих у межах пів століття. Наявні відмінності є мінімальними і стосуються в основному Венеційського требника 1570 р.

Чин сакраментальної сповіді звершується у храмі. У требниках не передбачено іншого місця для цього, навіть як виняток. Каянник, зайшовши в церкву, робить три поклони перед вівтарем і кладе голову й руки на Євангеліє, розміщене разом із хрестом на аналої (також перед вівтарем). Потім звершується початок звичайний і блок із чотирьох псалмів (50-й, 4-й, 6-й, 12-й) і трьох молитов («Господи, Боже спасіння нашого», «Владико, Господи Боже, що призиваєш праведників до святості», «Господи, Спасе мій, що пророком Твоїм Натаном»).

Після цього священник піднімає каянника та заохочує його до щирого визнання всіх гріхів, а також остерігає від приховування якогось гріха на сповіді, особливо через сором. Правдоподібно, сам процес визнання гріхів відбувався через запитання і відповіді та завершувався стереотипною формулою сповіді, закликком сповідника до каянника поклонитися й післяісповідною молитвою «Господи, Боже наш, що Петрові і блудниці сльозами гріхи простив». Далі всі требники, крім *Venice 1570*, приписують відпуст. Після цього слідує післяісповідне повчання «Чадо, [нехай] не буде тобі важко каятися» та вказівка сповідникові про накладання покути, основана на Номоканоні псевдо-Йоана Посника. Частина, присвячену обрядові сповіді, у требниках завершує окремих блок із п'яти молитов. Перша з них, «Господь премилостивий нехай змилосердиться над тобою»,

¹¹⁷ *ωττιν духовни* [*Goražde 1523*, [26v]], [*Târgoviște 1545*, [8v]], [*Mileševa 1546*, [30v]]; [*Venice 1540*, [3v]]; «*ωττιν духовни*» [*Venice 1570*, [6r]].

¹¹⁸ *Mileševa 1546*, [34v] та [328v]-[329r]; *Goražde 1523*, [30r]; *Târgoviște 1545*, [10r]; *Venice 1540*, [6v]-[7r]; *Venice 1570*, [6v]-[7r].

є молитвою перед причастям – ймовірно, після завершення каянником періоду виконання покути. Наступні три молитви («Всемогутній вічний Боже», «Господи Вседержителю, всемогутній милосердний Боже» та «Господи Ісусе Христе, всемогутній Боже») є розрішальними після виконання покути. Остання, п'ята молитва, «Господи, Боже наш, що все для спасіння нам дарував», призначена для обрядового побратимства, що є особливістю цих требників.

Літургійному обрядові чину Таїнства Покаяння в південнослов'янських друкованих требниках XVI ст. притаманні певні сліди й елементи покаянної системи та літургії як грецької традиції, яка сильно вплинула на слов'янський обряд і була поширена в кириличних літургійних книгах, так і давнішої південнослов'янської, що представлена, зокрема, у Синайському евхологоні – найдавнішому серед відомих слов'янських евхологонів. Як приклади грецької покаянної системи можна навести запитання про втрату цноти та тривалість часу виконання покути, яку накладали відповідно до поданих зразків і яка могла тривати навіть кілька років. З іншого боку, структура самого літургійного чину відповідає основним лініям Синайського евхологона. Однак певні внутрішні нюанси вказують на зміни, що відбулись у практичному звершенні цього таїнства. Наприклад, післясповідне повчання «Чадо, [нехай] не буде тобі важко каятися» вказує на сорокаденну тривалість виключення каянника з церковної спільноти вірних та його стояння поза храмом, що могло бути також пов'язаним із часом виконання покаяння-покути та обмежуватися періодом Великого посту. Іншими словами, можна припустити, що визнання каянником своїх гріхів перед священиком могло відбуватися на початку Посту, а причащення Святих Тайн – на Пасху. Тому згадки в чині про багаторічне виконання покути можуть бути залишками старої покаянної системи, яких уже не практикували, але все ж переписували в літургійних книгах. Окрім того, розміщення у *Venice 1570* відпусту наприкінці всієї частини, присвяченої Таїнству Покаяння, тобто після накладення покути, всіх повчань і молитов, може вказувати на існування нової літургійної практики: того, що сповідник звершував усе це разом, не роблячи жодної перерви в часі, а каянник виконував накладену покуту вже після звершення всіх молитов – як розрішальних, так і тих, що уможливлювали прийняття Святих Тайн.

Цілком очевидно, що книгодрукування дало поштовх до уніфікації літургійного чину сповіді, але не зупинило його розвитку. Південнослов'янські друковані требники XVI ст. можуть бути гарним прикладом цього процесу.

СТРУКТУРА ЧИНУ ТАЇНСТВА ПОКАЯННЯ

Назва:

УИПЪ ѿсповѣданію [Goražde 1523];

УИПЪ ѿсповѣданію [Mileševa 1546];

УИПЪ БЫВАЕМЫЙ ѿсповѣданію [Venice 1540];

ПОСЛЕДОВАЩІЮ ѿсповѣданію [Venice 1570].

Місце сповіді: храм, перед вівтарем; Євангеліє та хрест лежать на аналої.

Вхідні обряди:

каянник заходить до храму «зі страхом і смиренням і зігнутими [складеними на грудях] руками»;

веління сповідника: «Поклонися перед Богом, до Котрого ти прийшов»;

три поклони каянника «перед святим вівтарем» зі словами: «Господи, со-
грішив перед Тобою, помилуй мене»;

каянник кладе голову та руки на Євангеліє.

Передісповідна частина:

Початок звичайний

3 молитви та 4 псалми:

Пс 50 та Пс 4 і «Господи, Боже спасіння нашого» (голосно);

Пс 6 і «Владико, Господи Боже, що призиваєш праведників до святості»;

Пс 12 і «Господи, Спасе мій, що пророком Твоїм Натаном».

Ісповідна частина:

підняття каянника;

вказівка «і розпитує його»;

(у *Venice 1570* зміст той самий, але структура інша: 1 вказівка та 2 по-
вчання)

повчання «Сьогодні чадо» + запитання про втрату цноти;

друга вказівка «Належить нам, отцям духовним»;

всеохопна ісповідна формула «Сповідуюся Богові і пречистій Матері
Його» чи «Сповідуюся Богові і всім святим» (*Venice 1540*).

Післяісповідна частина:

поклін (за винятком *Venice 1570*);

«Господи, Боже наш, що Петрові і блудниці сльозами гріхи простив» (го-
лосно);

відпуст (окрім *Venice 1570*);

післяісповідне повчання «Чадо, [нехай] не буде тобі важко каятися»;

накладання покути і вказівка «Не слід давати заповідь, протилежну грі-
хові, але скільки забажає зберегти» чи «Не слід давати заповідь, протилежну
гріхові, але скільки зможе зберегти» (*Venice 1570*).

Додаткові молитви (блок із 5 молитов):

передпричасна молитва «Господь премилостивий нехай змилосердиться над тобою»;

три розрешальні молитви після виконання покути:

«Всемогутній вічний Боже»;

«Господи Вседержителю, всемогутній милосердний Боже»;

«Господи Ісусе Христе, всемогутній Боже» (без назви, але того самого призначення);

молитва на побратимство «Господи, Боже наш, що все для спасіння нам дарував»:

«Г҃И Б҃ЖЕ НАШЪ ♦ Й҃ЖЕ ВЪСАКЪ СП҃СЕНІЮ НАМЪ ДАРОВАВІИ» [Goražde 1523];

«Г҃И Б҃ЖЕ НАШЪ ♦ Й҃ЖЕВЪСАКЪ СП҃СЕНІЮ НАМЪ ДАРОВАВІИ» [Tärgovište 1545];

«Г҃И Б҃ЖЕ НАШЪ ♦ Й҃ЖЕ ВЪСА КЪ СП҃СЕНІЮ НАМЪ ДАРОВАВІИ» [Mileševa 1546];

«Г҃И Б҃ЖЕ НАШЪ + Й҃ЖЕ ВЪСАКЪ СП҃СЕНІЮ НАМЪ ДАРОВІИ» [Venice 1540];

«Г БЖЕ НАШЪ ♦ ЙЖЕ ВСА КЪ СПЕНІЮ НАШЕМОУ ДАРОВАВ» [Venice 1570];

відпуст і прощення (лише у Venice 1570).

Епітимійний номоканон псевдо-Зонари.

Бібліографія – Bibliography

Джерела – Sources

Вчення Отців // Устюзька кормча, XIII(?) – поч. XIV ст.

Російська державна бібліотека (Ф. 256, № 230, арк. 85v-95v).

Евхологий Барберини гр. 336 / изд., предисл. и примеч. Е. Велковской, С. Паренти. Омск 2011.

DP-P = *Didascalia Patrum*; вид.: *Didascalia Patrum* // Frans van de Paverd. *The Kanonarion by John, Monk and Deacon, and Didascalia Patrum* [= *Kanonika*, 12]. Rome 2006, с. 209-292.

ESin = Синайський евхологійон (*Euchologium Sinaiticum*), XI ст., Sinai Slavonicum 37; вид.: Rajko Nahtigal. *Euchologium Sinaiticum: Starocerkvenoslovanski Glagolski Spomenik*, т. 2: *Tekst s komentarjem: S prilogo posnetka prvega lista odlomka Sinajskega služebnyka*. Ljubljana 1942).

ESl = Слов'янський евхологійон (*Euchologium Slavonicum*), XV–XVI ст., Borgio-Iliricum 15.

Goražde 1523 = [Молитвеник або требник]. Горажде 1523.

Mileševa 1546 = [Молитвеник або требник]. Мілешева 1546.

[Молитвеник або требник]. Цетинь: Друкарня Джураджа Черноевича 1495.

Російська державна бібліотека (<https://dlib.rsl.ru/viewer/01004110491#?page=1>) (дата звернення: 4.07.2019).

Molitvenik Đurđa Crnojevića: 1495/96 / ред. Dušan Martinović. Podgorica – Cetinje 1993 (= Cetinje, 1495).

Molitvenik, 1523 (Trebnik) / ред. Katarina Mano-Zisi. Belgrad – East Sarajevo 2008 (= Gorazde, 1523).

Târgoviște 1545 = Молитвеникъ. Targoviste 1545.

Румунська національна бібліотека (CR-XVI-II-4) (http://digitool.bibnat.ro/R/MRBCDNFTVYX88INEA6P6KPF7SQVNI754N2N437AAC8CDPYMY8E-01700?func=results-jump-full&set_entry=000001&set_number=000116&base=GEN01) (дата звернення: 8.07.2019); також на: https://archive.org/details/bibnat_Molitvenic_Targoviste_1545_ (дата звернення: 8.07.2019).

Бібліотека Матиці сербської (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2766&m=2#page/1/mode/2up>) (дата звернення: 6.07.2019).
Venice 1540 = Молитвеникъ. Венеція бл. 1540.

Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького (СДК 956, № 911);
Російська державна бібліотека (<https://dlib.rsl.ru/viewer/01004090444?page=1>) (дата звернення: 6.07.2019).

Venice 1570 = Молитвеникъ. Венеція 1570.

Бібліотека Матиці сербської (RSg II 10a1).

Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького (СДК 966 № 921).

Музей Сербської Православної Церкви.

Опрацювання – Studies

Алмазов Александр. *Тайная исповѣдь въ Православной восточной Церкви: Опытъ внѣшней исторіи*, т. 1: *Общій устав совершения исповеди*; т. 2: *Спеціальныя уставы, отдѣльныя молитвословія и церковно-гражданскія постановленія, относящіяся къ исповѣди*; т. 3: *Приложенія*. Одесса 1894 (репринт: Москва 1995).

Almazov Aleksandr. *Tajnaya ispoved' v Pravoslavnoj vostochnoj Cerkvi: Opyt vneshnej istorii*, vol. 1: *Obshchij ustav soversheniya ispovedi*; vol. 2: *Special'nye ustavy, ot del'nyya molitvosloviya i cerkovno-grazhdanskiya postanovleniya, odnosyashchiyasya k ispovedi*; vol. 3: *Prilozheniya*. Odessa 1894 (reprint: Moskva 1995).

Арранц Михаил. *Избранные сочинения по литургике*, т. 1: *Таинства Византийского Евхология*; т. 2: *Таинства Византийской Традиции*; т. 3: *Евхологий Константинополя в начале XI века и Песенное последование по требнику митрополита Киприана*; т. 4: *Византийский монашеский постриг: Исторический опыт*. Рим – Москва 2003; т. 5: *Введение в Таинства Византийской традиции*. Рим – Москва 2006.

Arranz Mihail. *Izbrannye sochineniya po liturgike*, vol. 1: *Tainstva Vizantijskogo Evhologiya*; vol. 2: *Tainstva Vizantijskoj Tradicii*; vol. 3: *Evhologij Konstantinopolya v nachale XI veka i Pesennoe posledovanie po trebniku mitropolita Kipriana*; vol. 4: *Vizantijskij monasheskij postrig: Istoricheskij opyt*. Rim – Moskva 2003; vol. 5: *Vvedenie v Tainstva Vizajntijskoj tradicii*. Rim – Moskva 2006.

Бојянин Станоје. Епитиміјне номоканон горажданског Молитвеника (1523) у свету штампане и рукописне књиге // *Црквене студије, Нис / Church Studies, Nis 15* (2018) 181-203.

Bojyanin Stanojue. Epitimijne nomokanon horazhdanskoh Molytvenyka (1523) u svetu shtampane y rukopysne knihe // *Tsrkvene studije, Nys / Church Studies, Nis 15* (2018) 181-203.

- Ваврик Михайло. Цінний пам'ятник обрядовости Київської митрополії XV–XVI ст. // *Записки ЧСВВ* 10 (1963): *MS Cardinalis Isidori (1463–1963)* 391–460.
 Vavryk Mykhailo. Tsinnnyi pamiatnyk obriadovosty Kyivskoi mytropolii XV–XVI st. // *Analecta OSBM* 10 (1963): *MS Cardinalis Isidori (1463–1963)* 391–460.
- Гусева Александра. *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог*, т. 1. Москва 2003.
 Guseva Aleksandra. *Izdaniya kirillovskogo shrifta vtoroj poloviny XVI veka: Svodnyj katalog*, vol. 1. Moskva 2003.
- Лукьяненко Вера. *Издания кириллической печати XV–XVII вв. (1491–1600): Каталог книг из собрания ГПБ*. Санкт-Петербург 1993.
 Luk'yanenko Vera. *Izdaniya kirillicheskoj pečati XV–XVII vv. (1491–1600): Katalog knig iz sobraniya GPB*. Sankt-Peterburg 1993.
- Немировский Евгений. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*, т. 2.1; т. 2.2. Москва 2005.
 Nemirovskij Evgenij. *Istoriya slavyanskogo kirillovskogo knigopechataniya XV – nachala XVII veka*, vol. 2.1; vol. 2.2. Moskva 2005.
- Немировский Евгений. *Книги кирилловской печати, 1491–1550: Каталог*. Москва 2009.
 Nemirovskij Evgenij. *Knigi kirillovskoj pečati, 1491–1550: Katalog*. Moskva 2009.
- Немировский Евгений. *Книги кирилловской печати, 1551–1600: Каталог*. Москва 2009.
 Nemirovskij Evgenij. *Knigi kirillovskoj pečati, 1551–1600: Katalog*. Moskva 2009.
- Немировский Евгений. *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491–2000: Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, т. 1: 1491–1550. Москва 2009.
 Nemirovskij Evgenij. *Slavyanskije izdaniya kirillovskogo (cerkovnoslavyanskogo) shrifta 1491–2000: Inventar' sohranivshihsyia ekzempljarov i ukazatel' literatury*, vol. 1: 1491–1550. Moskva 2009.
- Пентковский Алексей. Покаянная дисциплина христианской Церкви в конце I тысячелетия // *Журнал Московской Патриархии* 10 (2002) 63–70.
 Pentkovskij Aleksej. Pokayannaya disciplina hristianskoj Cerkvi v konce I tysyacheletiya // *Zhurnal Moskovskoj Patriarhii* 10 (2002) 63–70.
- Попелястий Василь. Номоканон Івана Посника у його слов'янській редакції // *У пошуках джерел катедрального та монашого богослужіння* / ред. В. Рудейко [= *Ad Fontes Liturgicos*, 8]. Львів 2018, 157–198.
 Popeliastyi Vasyl. Nomokanon Ivana Posnyka u yoho slovianskii redaktsii // *U poshukakh dzherel katedralnoho ta monashoho bohosluzhinnia* / ed. V. Rudeiko [= *Ad Fontes Liturgicos*, 8]. Lviv 2018, 157–198
- Сабат Петро. Унікальність рукописного Київського требника (XV – поч. XVI ст.) Апостольської ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-Ілліріко № 15 для історії рукописної спадщини Київської Русі // *Українське релігієзнавство* 59 (2011) 54–64.

Sabat Petro. Unikalnist rukopysnoho Kyivskoho trebnyka (XV – poch. XVI st.) Apostolskoi vatykanskoi biblioteki z fondu Bordzhio-Illiriko № 15 dlia istorii rukopysnoi spadshchyny Kyivskoi Rusi // *Ukrainske relihiieznavstvo* 59 (2011) 54-64.

Сабат Петро. Требник митрополита київського, галицького та всієї Русі Ісидора (1433–1458) апостольської ватиканської бібліотеки фонду Борджіо-Ілліріко № 15 – живе джерело пізнання літургійного життя Київської Церкви (XV – поч. XVI ст.) // *У пошуках джерел катедрального та монашого богослужіння* / ред. В. Рудейко. [= *Ad Fontes Liturgicos*, 8]. Львів 2018, 114-137.

Sabat Petro. Trebnyk mytropolyta kyivskoho, halytskoho ta vsiiei Rusi Isydora (1433–1458) apostolskoi vatykanskoi biblioteki fondu Bordzhio-Illiriko № 15 – zhyve dzherelo piznannia liturhiinoho zhyttia Kyivskoi Tserkvy (XV – poch. XVI st.) // *U poshukakh dzherel katedralnoho ta monashoho bohosluzhinnia* / ed. V. Rudeiko. [= *Ad Fontes Liturgicos*, 8]. Lviv 2018, 114-137.

Сазонова Лидия. Книги кириллической печати во второй половине XVI века между Римом и Москвой // *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог*, т. 2 / ред. Александра Гусева. Москва 2003, 1242-1270.

Sazonova Lidiya. Knigi kirillicheskoj pechati vo vtoroj polovine XVI veka mezhdru Rimom i Moskvoy // *Izdaniya kirillovskogo shrifta vtoroj poloviny XVI veka: Svodnyj katalog*, vol. 2 / ed. Aleksandra Guseva. Moskva 2003, 1242-1270.

Старопечатные издания кирилловского шрифта XV – первая половина XVI ст.: Каталог коллекции / ред. В. Райко. Одесса 1998.

Staropечатnye izdaniya kirillovskogo shrifta XV – pervaya polovina XVI st.: Katalog kolekcii / ed. V. Rajko. Odessa 1998.

Ткаченко А. Братотворение // *Православная энциклопедия* 6 (2003) 190-194.

Tkachenko A. Bratotvorenje // *Pravoslavnaia enciklopediya* 6 (2003) 190-194.

Турилов А. Вуковичи // *Православная энциклопедия* 10 (2005) 21-23.

Turilov A. Vukovichy // *Pravoslavnaia enciklopediya* 10 (2005) 21-23.

Arranz Miguel. Les prières pénitentielles de la tradition byzantine // *Orientalia Christiana Periodica* 57 (1991) 87-143.

Barać Dragan. *Goraždanska štamparija 1519–1523*. Belgrad – East Sarajevo 2008.

Erich Agnes Terezia. Dimitrie Liubavici and the printing art of Târgoviște // *Journal of Romanian Literary Studies* 5 (2014) 361-365.

Grbić Dušica, Minčić-Obradović Ksenija, Škorić Katica. *Ćirilicom štampane knjige 15–17 veka Biblioteke Matice Srpske* [= Katalog starih i retkih knjiga Biblioteke Matice srpske, 1]. Novi Sad 1994.

Minčić-Obradović Ksenija, Škorić Katica. *Ćirilicom štampane knjige 15–17 veka Biblioteke Matice Srpske* [= Katalog starih i retkih knjiga Biblioteke Matice srpske, 1]. Novi Sad 1994.

Nahtigal Rajko. *Euchologium Sinaiticum: Starocerkvenoslovanski Glagolski Spomenik*, vol. 1: *Tekst s komentarjem s prilogo posnetka prvega lista odlomka Sinajskega Služebnika*. Ljubljana 1941; vol. 2: *Tekst s komentarjem: S prilogo posnetka prvega lista odlomka Sinajskega služebnyka*. Ljubljana 1942.

- Nemirovskij Eugenij. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, vol. 1: *Inkunabeln* [= Bibliotheca bibliographica Aureliana, 140]. Baden-Baden 1996, 245-251; vol. 4: *Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig; die erste Druckerei von Božidar Vukovic in Venedig* [= Bibliotheca bibliographica Aureliana, 140]. Baden-Baden 2001; vol. 6: *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig* [= Bibliotheca bibliographica Aureliana, 187]. Baden-Baden 2003; vol. 7: *Die Klosterdruckereien in Rujno und Gračanica. Die erste Druckerei im Kloster Mileševa* [= Bibliotheca bibliographica Aureliana, 207]. Baden-Baden 2007.
- van de Paverd Frans. *The Kanonarion by John, Monk and Deacon, and Didascalía Patrum* [= Kanonika, 12]. Rome 2006.
- Rapp Claudia. Ritual Brotherhood in Byzantium // *Traditio: Studies in Ancient and Medieval History, Thought, and Religion* 52 (New York 1997) 285-326.
- Scerri Hector. Piste per una teologia del sacramento della penitenza in due preghiere penitenziali dell'Euclologio Patriarcale Costantinopolitano (secoli VIII, XI) / *Nicolaus* 27:1-2 (2000) 425-438.

Vasyl Popelyastyj

THE SACRAMENT OF REPENTANCE IN THE TRADITION OF THE SOUTH SLAVONIC PRINTED TREBNIYS OF THE 16TH CENTURY

Invention and spreading of book printing in Europe evidently influenced a new stage in the history of the development of the liturgical Rite of the Sacrament of Repentance. It strongly facilitated tendency to its liturgical unanimity. The Rite of Confession can be considered as one of the most changeable liturgical rites among others from its historical perspective. This article focuses on the investigation and analysis of the Rite on the basis of the five printed Cyrillic South Slavonic Trebnyks of the 16th century that influenced further development of the Rite of the Sacrament of Repentance in the liturgical tradition of the Kyivan Church. Majority of these liturgical documents are rarities and their theological content is still much neglected by theologians, despite they are quite well studied by other scholars, including bibliologists.

Keywords: Sacrament of Repentance, confession, penance, forgiveness of sins, liturgical rite, *Trebnyk*.